

ԱՅՐԻ ԿԱՄ Ս. ԳԵՂԱՐԴԱՅ ՎԱՆԵՐ

Այրի՛ վանքը որ այժմ Ս. Գեղարդայ՝ վանք կը կոչուի, Հայաստանի հնազոյն, եւրեւելի, եւ ճարտարապետական տեսակէտով յոյժ արժէքաւոր կոթողներէն մին կը հանդիսանայ, մանաւանդ որ կանգուն մնացած է: Մայր Տաճար Ս. էջմիածնէն անմիջապէս յետոյ՝ երկրորդ ուխտատեղին կը համարուի Ներկայիս, եւ ամէն տարի, Մայիսէն մինչեւ Հոկտեմբեր, մանաւանդ Կիրակի օրեր, բազմահազար ուխտաւորներով կը լեցուի:

Հին օրերուն, Դ կամ Ե Դարէն սկսեալ կոչուած է Այրի Վանք:

Ըստ մեզի հասած տեղեկութեանց, Սուրբ Դրիդոր Լուսաւորիչ, Ներսէս Հայրապետ, Սուրբ Սահակ Պարթեւ Հայրապետ այստեղ բնակած են մերթ ընդ մերթ, առանձնական կեանքի եւ աղօթքի համար:

Տէր Յովհաննէս Դ Ովայնեցի (Կոտայից դաւառէն) 841ին, չարախօսներէն ամբաստանուած, կ'առանձնանայ Այրի Վանքին մէջ: Ժ Դարու սկիզբը, Արաբական արշաւանքներուն, հայրենանուէր եւ ազգասէր Յովհաննէս Զ Դրասխանակերտցի կաթողիկոս ապաստանած է այստեղ. ապա, արեւի խաւարումէ մը վերջ, վանքի միաբաններուն ստիպումով փախցուած է Գառնի՝ պատմական թագաւորանիստ քաղաքը, եւ անկէ՝ Սեւանայ կղզիի վանքը: Նրաբ, Արաբ զօրավարը, անխնայ սուրէ կ'անցնէ միաբանները 923ին, որովհետեւ վանքին գանձը կամ ժա-

ռանգութիւնը իրեն յանձնած չէին: Այս անցքերը մանրամասն եւ յուզումով կը պատմէ նոյն ինքն Դրասխանակերտցի կաթողիկոսը, իր «Պատմութեան» մէջ (Գլ. Կ2):

Այդուանից Ստեփաննոս կաթողիկոսը, Գրիգոր Ժ Մակունցի Հայոց կաթողիկոսը (ԺԵ Դարուն) եւ Գէորգ Դ կաթողիկոսը, ինչպէս նաեւ բարձրաստիճան եկեղեցականներ եւ իշխաններ՝ Զաքարիա, Պոռչ, Պապաք եւ այլն, ապրած են այստեղ: Ոմանք առաջորդին թշնամիներու առապատակութենէն եւ կոտորածէն փախչելով, որպէս ամուր բերդ՝ ապաստանաբաններ կը յօրինէին եւ անառիկ դերքեր կը դրաւէին, բաւականաչափ պաշար հաւաքելով: Այս կը փաստեն հին վիմափոր քարայրները եւ վանքին բոլորտիքը գտնուող աւերուած պահակատունները: Եւ առկաւին, ոմանք եկած են որպէս այցելու կամ օգափոխութեան, մինչ ուրիշներ՝ իբր միաբան կամ աղօթող:

Ս. Գեղարդայ վանքը անցեալին ունեցած է ընդարձակ կալուածներ եւ գրեզեր, նուիրւած՝ բարեպաշտներու կողմէ կամ գնուած՝ Առաջնորդներու ջանքերով: Սիմէոն Երեւանցի կաթողիկոսը իր թանկարժէք «Ջամբուին» մէջ կը յիշէ այդ բոլոր կալուածները (էջ 272-275): Ստացուածքները ընդարձակողնէրէն մին եղած է Պետրոս Վրէլ. Զահկեցի:

Թէեւ Այրի կամ Գեղարդայ վանքը Հայաստանի կրած գառն ու բազմազէտ հաւուածներէն զերծ չէ մնացած դարերու ընթացքին, աւերուած ու ամալացած է, բայց դարձեալ՝ աստուածավախ իշխաններու եւ եկեղեցականներու ձեռքով վերանորոգուած եւ վերակենդանացած է, չբեղացած եւ արդիւնաւոր ուխտատեղիներէն մին եղած:

Վանքի կառուցուելէն յետոյ, երեք անգամ երկրաշարժ պատահած է, մերջինը՝ 1679ին: Զաքարիա Սարկաւազ իր «Պատմութեան» մէջ յայտն կը նկարագրէ. «Ի Թուին Խձիւր (1779). Ի Յունիս ամսոյս Դ. Աստ-

1. Այր՝ կը նշանակէ քարայր: Այրի վանք՝ քարայրի (մեռով շինուած) վանք: Նախապէս փոքր է եղած, սպա քարեկոթուած եւ ընդարձակուած: Այժմ շրջակայքը հաշւուած իմ մօտաւորապէս 30է ւնիլի քարայրներ կամ ճգնաբաններ, որոնցմէ մէկում մէջ ճրգնած է Միխրաբ Այրիվանցի մեծ վարդապետը:

2 Պարզեհեստ՝ մեր Տիրոջ Յիսուսի Ս. Կողբ խոցող Գեղարդը (գեմքը) այստեղ պահուած էր նրկար ժամանակ: Տես «Միհր», 1906, Հոկտ.-Նոյ.-Գեղտ., էջ 490:

ուսածասանութիւնն եղեւ ի վերայ երկրին Արարատեան, զի հայեցաւ Աստուած բարկութեամբ յարարածս իւր, յետ Համաժողովոյն Գ. Շարաթի աւուր յերրորդ ժամուն՝ յանկարծակի գոռաց երկիր որպէս ամպն. յետ գոռալոյն ահապին թնդմամբ շարժեցաւ, երկիրն Արարատեան առհասարակ դողայր. եւ երբեք ըստ ասացելոյն, «Ո՞հ հայի յերկիր, և տայ դողալ նմա» (Սաղ. ԺԳ. 32), եւ թէ «Հիմունք երկրի տատանելն» (Շարափան, Ս. Ներսէս Շնորհալիի). եւ

եկեալ շարժաւ այս ի կողմանց Գառնոյ՝ եւ փլան ամենայն շինուածք եւ զեղեցկայարկ ընակութիւնք, եւ վանորայք, եւ եկեղեցիք: Այսոքիկ են աւերեալ եկեղեցիք՝ Աղջոց վանք, Այրի վանք, Հաւուց Թառ, Տրդատակերտ, Ուր Վիրապն, Ջրվէշ, Ձազավանք, Երեք եկեղեցիք յերեւան, Նորազաւթ, Նորազեղ, Ձորազեղ, Նորք, Գաբէշ...: Եւ յամենայն շարժն մինչեւ ի Հոկտեմբեր ամիսըն:

ՀԱՅ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐՈՒ ՎԿԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՎԱՆՔԻ ԱՆՈՒՆԻՆ ՄԱՍԻՆ

Ծովհաննէս Զ Կաթողիկոս Դրասխանահերացի Գառնիի Հիւսիս արեւելեան կողմը կը գնէ զայն. «Առաջէ զոր բազում Հեծելովք (Նըսր զորսմարը), և լէզէն վառելովք ի վանս կուսակրօնիցն՝ որ յԱյրի անդ յարեւելից Հիւսիսոյ զեղաքաղաքին Գառնոյ»: Ուրիշ տեղ՝ «Կացորդ Սրբոյն Սահակայ» կը յիշէ. ապա՝ «Այսպէս ապա եղեալ ի վանաց անտի Այրեաց, ի կացորդից Սրբոյն Սահակայ՝ որ ի ծործորս յերինն Գեղայ...»: Եւ

Վարդան Պատմիչ կ'ըսէ. «...Եւ Այրի վանք՝ ուր կայ Գեղարդն Աստուածամուխ»: Կիրակոս Գանձակեցի յիշած է Այրիվանք անուանով. «Կուսակրօն Ծովհաննէս անուն ի զիւղաքաղաքն Գառնոյ, ուր զարմանալի

տարաւոյթ է Տրդատայ, ի սուրբ ուխտէն Այրիվանայ»:

Սամուէլի «Պատմութեան» ընդարձակողը կ'ըսէ. «Եւ տախտակն Սուրբ Տապանին Նոյեայ Նահապետին, եւ նա զոռն հաւատոյ Հայաստանեայց հաստատեալ ի Սուրբ Լուսաւորէն»: Իսկ երկրաշարժի մասին երբ կը գրէ, Գեղարդ անուանով կը յիշէ. «Ահաւաստիկ շարժ եղեւ (1679ին) յերեւան, ԸՌ (8000) մարդ մեռաւ, եւ Հաւուց Տառու եկեղեցիքն, եւ Գեղարդին, եւ Գետարգիլին՝ փլան. եւ Տրդատայ Թաղթն ի Գառնի ի Հիւսիսէ կործանեցաւ, եւ այլ բազում եկեղեցիք եւ ապարանք կործանեցան»:

ՕՏԱՐՆԵՐՈՒ ՎԿԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Եւրոպացի առաջին ուղեւորը եղած է Թափեռնիէ Ֆրանսացին, մօտ. 1655 թուականին: Ան յիշած է ոչ միայն վանքը իր եօթը եկեղեցիներով՝ Հիւսուածոյ եւ վիմափոր, եւ «Գեղարդ» (Kiekart) ու «Կէօր Կէշ»՝ անուանեցով, այլ նաեւ Ս. Գեղարդին (Նիզա-

կին) պատկերը գծած է հոն: Բայց Սուրբ Գեղարդը Հայաստան բերողը՝ Մատթէոս Առաքեալը կը համարէ, փոխանակ Թաղէոս Առաքեալի:

Ապա, 1811ին⁴ այցի եկած է Մորիէ Անդլիացին, եւ բաւական յաղող կերպով գծարարած է Ս. Գեղարդը (Հ. Ս. Էփրեկեան, «Պատկերազարդ...», Նկար 77):

Մորիէէն ութը տարի վերջ (1819ին) եկած է Անդլիացի Քէր-Փոթթըր: Ուսումնասիրելի եւ քննելի վերջ, մեծ հիացումով եւ զգացումով կ'ըսէ. «...Շատ նորանշան եւ

3 կը պատմուի քէ երբ Լէնկթիմուք շատ մը տեղեր այրելի ու աւերելի վեր կը հասնի Ս. Գեղարդայ վանք, հոն՝ Յոյն ժամուռ, եզօր հրեշտակ մը կ'երեւի աչիմ՝ որմէ կը արտաքի ու կը շուարի, բռնաւորը իր հետեւորդներուն կ'ըսէ. «Այս տեղին անունը Կէօր Կէշ (Տես եւ Անցիր) է» ու անվան կը բազու կը հետաձայն: Այդ օրէն Ս. Գեղարդայ վանքը կը յիշուէր անու Վէօր Կէշ՝ անունով:

4 Ըստ Հ. Ղ. Ալիշանի՝ 1813ի Օգոստոսին է Մորիէ այցելութիւնը:

մեծակառույց շինուածք մըն է այս, կանգնած լեռան բուն սրտին մէջ, սբբազան Տաճարը կը բարձրանայ աւերակներուն եւ գերեզմաններուն մէջ, ամէն կողմէ անսպասուելի խորունկ եւ վսեմական ազդեցութիւն կը տպաւորէ մարդու սրտին մէջ: ...Հին նաւահայտակներու շատերուն մարմինները թաղուած են այստեղ, որոնց անունները կենաց Գրքին մէջ գրուած են. արդի ջերմեանդ երկրպագողները կը համարեն՝ թէ նոյն ինքն Սուրբ Գրիգոր (Հայոց մեծ պահպան հրեշտակը) հալածանքի ժամանակ սուրբ լեռնաայրերուն մէջ ապաստանած է . . .» (Ker-Porter, II, 630): Նաեւ՝ «Մեծ եկեղեցւոյն կամարներուն եւ սիւներուն ձեւն ու դրուագները ճշդիւ Սաքոնական ճարտարապետութեան ոճին կը նմանին: Անորդ որ այսպիսի օտար կամ ազգային պատմական գրքեր կ'ուսումնասիրեն, եւ մանաւանդ այսպիսի վայրեր ալ կը տեսնեն, շնն կրնար չզարմանալ եւ չաքանչաքալ այսպիսի գանձերու եւ կոթողներու վրայ»:

Այս երեք եւրոպացիներէն վերջ, 1834ին քննութեան եկած է Չուիցերիացի Տիւզուա, եւ խնամքով զծագրած է վանքին ընդհանուր արտաքին երևոյթը եւ յատկաձեւը, ժամատան ներքին տեսքը եւ քանդակներէն մաս

մը: Ան եկած է զարնանամուտին (Մարտի 21ին) եւ ճամբան ձիւնով ծածկուած գտած է, մինչեւ ձիուն ընկնէ:

Այսպէս է իր վկայութիւնը, Գառնիի ձորի մասին՝ որ կը միանայ Գեղարդայ ձորին. «Գետածորն Գառնոյ» մերձ յակունս գետոյն խորանայ, յանդնդոց յանդունդա. խանձաւիղեալ տախտը քարածեղից խտունեալք ի հոսուածս լաւայից՝ վերամբանան ուղղաբերձք, կուտակեալք զիրարեալք աստիճանաձեւ, հերձակուուր կողիւքն եւ բաղմախութ կատարօքն կարկառելով ի վերայ վըհից. բովանդակ շարք սուր կոթողից եւ բրզանց՝ մեծագունից քան զմզիպտականն՝ պսակն պըշակա սպառնահայեացս»: Իսկ Սուրբ Գեղարդայ մեծ ժամատան մասին կ'ըսէ. «Ընդարձակագոյն ի շինուածսն է ժամատունն կամ առաջին եկեղեցի քառակուսի հաստաբ, սուղ ինչ աւելի քան զութ 9 (700). ընդ երկայնն եւ ընդ լայն. ի յատկամիջոցն վերանն չորք միաստանի ստուար սիւնք հաստի պատուանդանօք եւ խոյակօք, յորոց ձգեալ կամարք լայնաբացք, ամբանան տափարակ իմն կիսաբոլոր եւ քառակուսի դրմբէթ, մեծամեծ խորշխորչեայ ձեղուամբ, որ հանդերձ պարզութեամբն ունի եւ մեծափայլութիւն. եւ գրեթէ միակ է յիւրում տեսակի»:

ԴԱՆԻԷԼ ՎՐԻ. ՇԱՄԼԵԱՆ